

Artikel

Forecasting Europe 2021

Welke impact heeft de EU op Nederland in 2021?

18 december 2020

Berenschot

Inhoudsopgave

Invloed van de Green Deal en benodigde governance in 2021	4
I De Green Deal en het belang van een proactieve rijksoverheid	4
II Blik van buiten: efficiëntie, elektrificatie en comfort	5
Post-Covid19: impact op zorg en economie	8
Kansen voor samenwerking: EU en de decentrale overheid.....	10
Let's talk Brexit: implicaties van een deal en/of no deal.....	12
Auteurs	14
Onze gesprekspartners.....	15

Inleiding

Nederland heeft een wat dubbele relatie met Europa. Want hoewel we heel veel geld verdienen aan Europa, zijn we enorm kritisch. De Tweede Kamer eist van premier Rutte dat hij in Brussel elke keer op de rem gaat staan. Dat leverde ons land in 2020 niet bepaald de populariteitsprijs op, en leidde met name tot een verslechterde relatie met de Zuid-Europese landen. Nederland zet traditioneel meer in op Europese samenwerking, bijvoorbeeld door het medeontwikkelen van productstandaarden, dan op echte integratie. Toch zijn afgelopen jaar afspraken gemaakt die de integratie sterk zullen bevorderen.

De Italiaanse premier Conte zei na het principeakkoord over het Coronaherstelfonds in juli: *“We hebben nu de kans om Italië groener, digitaal en innovatiever te maken.”* En dat is precies wat er het afgelopen jaar gebeurde: zowel in de meerjarenbegroting als in het Coronaherstelfonds (NextGenerationEU) is er geld beschikbaar voor prioriteiten als de Green Deal, digitalisering en innovatie. Een uitermate slimme ‘move’ van de Europese Commissie om onder het mom van corona extra geld beschikbaar te maken voor reeds bestaande prioriteiten¹. Het is de wens van de Commissie om als EU strategische autonomie te krijgen – dat wil zeggen minder afhankelijk te worden van bijvoorbeeld China en de VS – en precies dat heeft corona verder bevorderd.

Wij verwachten dat 2021 een net zo rumoerig jaar zal worden als 2020 en dat wat er komend jaar op het Europese toneel wordt afgesproken dito impact heeft op Nederland. Brexit leidt tot een verzwakking van de Unie en heeft veel invloed op de interne markt. Op 10 december is tijdens een Europese top tussen regeringsleiders de eerste horde over de kwaliteit van de rechtstaat genomen, wat leidde tot een akkoord over de EU meerjarenbegroting en het coronafonds. Indien Nederland bij toekenning van de coronagelden zijn tanden laat zien aan bijvoorbeeld Polen en Hongarije, zullen er nieuwe hordes te nemen zijn. Tot slot verwachten we in 2021 meerdere voorstellen voor wijziging van energiewetgeving die voortkomen uit de Green Deal en eveneens voer voor discussie zullen opleveren.

En wat betekent het bovenstaande voor Nederland? Rutte was een stuk minder ronkend over het in juli gesloten akkoord dan Conte: *“Het is zeker niet historisch, maar wel een belangrijke stap.”* Nederland profiteert sinds 1992 misschien niet meteen rechtstreeks van middelen uit Europa (hoewel daar voor decentrale overheden en kennisinstellingen absoluut veel kansen liggen), maar uiteindelijk is het voor ons van bijzonder groot belang dat de Unie zich verder verenigt. Nederland vaart daar zeer wel bij². Om goed voorbereid het nieuwe jaar in te gaan, heeft Berenschot gesproken met vijf BNEU’ers (BN’ers met verstand van zaken aangaande de Europese Unie). Met elk van hen is aan de hand van een aantal prikkelende vragen ingegaan op de onderstaande vijf thema’s:

	Green Deal en de rol van de rijksoverheid	Louis Meuleman (DG ENV & associé Berenschot in 2021)
	Blik van buiten: efficiëntie, elektrificatie en comfort	Ronnie Belmans (KU Leuven; EnergyVille)
	Post-Covid19: impact op zorg en economie	Pieter Hasekamp (directeur Centraal Planbureau)
	Kansen voor samenwerking: EU en de decentrale overheid	Ellen Nauta (voorzitter Comité van de Regio's)
	Let's talk Brexit: implicaties van een deal en/of no deal	Christiaan Nelisse (senior fellow Clingendael)

Het Berenschot EU-team, onder leiding van Robert Wester, hoopt dat dit artikel u inzicht biedt in wat er komend jaar op u en Nederland afkomt. Wij blijven de Europese ontwikkelingen in elk geval op de voet volgen vanuit ons kantoor in Brussel. Samen met onze gesprekspartners wensen we u een gezond en succesvol 2021!

¹ Zie onder andere het 2020 Strategic Foresight Rapport van de Europese Commissie.

² Volgens een analyse door Marcel de Ruiter bedroegen de kosten van het EU-lidmaatschap in 2007 175 euro per inwoner en bracht alleen al de economische groei vanwege de toegenomen interne markt 1.812 euro per inwoner op, een factor 10+.

Invloed van de Green Deal en benodigde governance in 2021

Sinds het aantreden van de nieuwe Europese Commissie eind 2019 staat de groene transitie hoog op de agenda. Onder leiding van eerste vicevoorzitter Frans Timmermans wordt gewerkt aan de Green Deal die moet leiden tot klimaatneutraliteit in 2050. Daarnaast bevat de Green Deal ambitieuze plannen om de circulaire economie, duurzame landbouw en duurzame investeringen te bevorderen en biodiversiteit te beschermen. Wat bovenstaande ambities betekenen voor Nederland op het gebied van governance en milieu- en energiebeleid in 2021, bespreken we met Louis Meuleman, voormalig EIR coördinator bij het DG Environment (I), en Ronnie Belmans, professor aan de KU Leuven en CEO van EnergyVille (II).

De Green Deal en het belang van een proactieve rijksoverheid (I)

“De Green Deal is voor Europese begrippen uniek, omdat deze ingrijpt op veel verschillende beleidsterreinen”, aldus Louis Meuleman. Onder supervisie van Timmermans werkten ambtenaren van zes directoraten-generaal (DG’s), zoals Agriculture, Environment, Energy en Sanco (voedsel en gezondheid), bijvoorbeeld samen aan de Farm to Fork Strategy, de klimaatwetgeving en de Europese energietransitie. Deze DG’s stonden in het verleden nogal eens tegenover elkaar. Een alomvattende ambitie om Europa klimaatneutraal te maken, leidt dus tot samenwerking in een complexe omgeving. Daarbij lijkt ook de van origine Nederlandse uitvinding van het op vrijwillige basis sluiten van Green Deals tussen publieke en private partijen een inspiratiebron.

“De Green Deal is voor Europese begrippen uniek, omdat deze ingrijpt op veel verschillende beleidsterreinen”

Voor Louis Meuleman is deze ontwikkeling vooral een erkenning van duurzame ontwikkeling als verbindend concept. En hij kan het weten, aangezien hij al een decennium coördinator van de Environmental Implementation Review (EIR) is³. De EIR rapporteert over milieubeleid als onderdeel van duurzaamheid, en laat helder zien dat Nederland nog uitdagingen heeft op het gebied van waterkwaliteit, luchtkwaliteit en natuurbescherming. Milieu en duurzaamheid zijn steeds meer onderdeel geworden van het jaarlijkse Europees semester. In deze jaarlijkse rapportage- en dialoogcyclus gaat de Europese Commissie het gesprek aan met de lidstaten over hun belangrijkste economische en nu ook sociale en milieuvraagstukken. Begin 2020 stond het semesterrapport over Nederland dan ook in het teken van de stikstofcrisis.

Het Nederlands poldermodel kent voor- en nadelen. Vergeleken met andere lidstaten is de governance van het Nederlandse milieubeleid goed op orde, volgens Meuleman. Dit komt met name doordat we in Nederland goed functionerende instituties hebben, er interbestuurlijk goed wordt samengewerkt en er veelal sprake is van participatie door belangrijke stakeholders. Wel merkt hij op dat het poldermodel ook zijn zwaktes heeft, zwaktes die met name in het stikstof- en biomassadossier naar voren zijn gekomen. Vanwege de poldermentaliteit in Nederland wordt sturen van bovenaf niet gewaardeerd. Hierdoor is er in ons land voortdurend onduidelijkheid over wat mag en wat moet, met dito financiële consequenties na ingrijpen van de rechterlijke macht in het stikstofdossier. In dit opzicht zou Nederland iets kunnen overnemen van de Duitse politieke cultuur. In Duitsland leidt elk probleem tot een wet; dat schept duidelijkheid, al heeft het ook gebrek aan flexibiliteit tot gevolg. Die cultuur is echt anders dan in Nederland: *“Een Duitser zegt tien keer nee en als hij ja zegt, is het ja. Nederlanders zeggen snel ja, al kan de ja vanwege nieuwe inzichten in de tijd ook weer veranderen in een nee.”*

³ De EIR is het Europese mechanisme dat enerzijds nagaat of lidstaten Europese milieuregelgeving en beleid om hebben gezet in nationale wetgeving en anderzijds lidstaten helpt door – voor EU-begrippen op informele wijze – bestaande barrières voor implementatie weg te nemen. Een ‘peer to peer’ fonds financiert dat landen van elkaars successen leren.

Nederland is soms te wispelturig, Duitsland te inflexibel. Een mooi voorbeeld van hoe kracht (flexibiliteit of wetgeving) kan verworven tot zwakte (onvoorspelbaarheid of rigiditeit). Op deze manier leren van andere culturen is de kern van ‘metagovernance’ ofwel governance van governancestijlen⁴.

“Die waslijst kun je als een probleem zien, maar volgens mij is het een kans voor Nederland. Waar veel dynamiek is, kun je ook veel bereiken.”

In 2021 noodzaak voor tijdelijke NL-EU taskforce

De Commissie heeft in 2020 de eerste reeks producten onder de Europese Green Deal gepresenteerd. Voor 2021 bevat het werkprogramma een waslijst aan voorstellen, vooral over aanpassing van Europese energie- en milieuwetgeving. “Die waslijst kun je als een probleem zien, maar volgens mij is het een kans voor Nederland. Waar veel dynamiek is, kun je ook veel bereiken”. Volgens Meuleman is het van belang dat Nederland zich met zijn traditioneel al goede interdepartementale en interbestuurlijke samenwerking goed organiseert – en misschien is wel een tijdelijke taskforce nodig volgens het principe van ‘realtime collaborative multilevel governance’. De Commissie produceert al deze voorstellen onder grote tijdsdruk en met een relatief kleine organisatie. Dat betekent dat vroegtijdig, proactief ideeën aanleveren zeer effectief kan zijn. Door constructief met de Commissie samen te werken en innovatieve oplossingen aan te dragen, is er een grotere kans dat het Nederlandse belang meegenomen wordt.

Blik van buiten: efficiëntie, elektrificatie en comfort (II)

Green Deal voor Nederland in 2021 vooral een politieke uitdaging

Volgens onze gesprekspartner op het thema energie, Ronnie Belmans, dient de Green Deal (en met name de nadere uitwerking daarvan) een van de belangrijkste thema’s te zijn bij de verkiezingen in maart. Belmans constateert dat Nederland hard werkt aan de plannen om de CO₂-reductie te bewerkstelligen. Toch heeft Nederland nog belangrijke stappen te zetten in de concretisering en uitvoering van de Green Deal. Hij verwijst hierbij naar de aanscherping van de uitstootvermindering naar 55% in 2030. Hoewel hij het een zeer nobel streven vindt, zegt dit percentage op zich weinig als niet naar de achterliggende doorberekening wordt gekeken: “*Wat betekent bijvoorbeeld het aanscherpen van de doelstelling concreet voor de snelheid waarmee het energienet moet worden uitgebreid of de snelheid waarmee elektrische laadpalen moeten worden gerealiseerd?*” Wanneer niet tegelijkertijd het doel in 2030 en in 2050 in het oog wordt gehouden, leiden keuzes nu tot een situatie waarin – met alle goede bedoelingen – een weg wordt ingeslagen die achteraf niet de efficiëntste zal blijken.

Een voorbeeld hiervan vindt Belmans de Nederlandse focus op waterstof. Het opzetten van een waterstofinfrastructuur is volgens hem van belang voor de energietransitie, maar deze waterstofinstallaties zijn zeer energie-intensief en zullen een groot deel van de groen opgewekte stroom in Nederland nodig hebben om te functioneren. Dit terwijl de toepassing van waterstof bij eindgebruikers nog verre van uitontwikkeld is. Belmans’ advies luidt dan ook dat Nederland “*goed moet kijken waar de energie op wordt ingezet, waarin geïnvesteerd wordt. Men moet eerst kijken naar wat financieel de meest efficiënte manier is om de meeste CO₂-reductie te bewerkstelligen.*” Zo wordt op dit moment niet gehandeld: “*Daar zie ik dat een aantal zaken die nu gaan gebeuren niet kloppen.*”

⁴ Metagovernance en de ‘twin transition’ in het kort: Het slim combineren van en schakelen tussen hiërarchische (top-down), network (‘polder’) en markt governance (de overheid als onderneming) is wat de Europese Commissie al jaren doet met haar samengestelde beleidspakketten. Een beetje wetgeving, wat financiële prikkels en samenwerking van alle stakeholders: de combinatie is nodig om dezelfde doelen te bereiken in alle EU-culturen – maar met zo veel mogelijk maatwerk. Bestuurskundigen noemen dit ‘metagovernance’. De grote prioriteit van de Commissie-Von der Leyen is de zogenaamde twin transition: groene en digitale transitie moeten Europa duurzamer en moderner maken. Groen en digitaal is ook hoe het coronasteunpakket van 770 miljard euro zal moeten worden besteed. Een gigantische operatie waarbij de doelen duidelijk zijn, maar zowel concreet beleid als governance op maat ruimte bieden aan de nationale overheden.

Benodigde systeemontwikkeling

Zoals gezegd, zet Belmans vraagtekens bij de redenering dat de huidige Nederlandse focus op waterstof de meest kosteneffectieve weg is voor de energietransitie tot 2030. Het model dat volgens hem gevolgd zou moeten worden voor een efficiënte transitie, dient de volgende kenmerken te bevatten: "De meest efficiënte volgorde is eerst verbetering van de efficiëntie, daarna elektrificatie van de eindgebruiker en dan pas de toepassing van alternatieve brandstoffen (zoals waterstof) voor sectoren die echt niet geëlektrificeerd kunnen worden." Deze aanpak sluit aan bij de aanpak die de Europese Commissie voorstelt⁵.

Nederland loopt hier dus enigszins op de zaken vooruit. Terwijl ons land van het gas af moet, is de benodigde elektrificatie om dit voor elkaar te krijgen nog niet op orde. Ook over het gebruik van de gasinfrastructuur voor het vervoer van waterstof is Belmans duidelijk: ook dat is te voorbarig. Eerst zou gekeken moeten worden naar isolatie van gebouwen en warmtepompen. Nu al vol inzetten op waterstof noemt hij struisvogelpolitiek. Het zou beter zijn om tot 2030 in te zetten op de elektrificatie en de benodigde verbetering van de capaciteit op het stroomnet. Hij prijst dan ook de samenwerking tussen de netbeheerders in België, Nederland, Denemarken en Duitsland die deze taak uitvoeren en benadrukt het belang van de mogelijkheid om (groene) stroom uit te wisselen in Europa. Samengevat: *"Het halen van de klimaatdoelen leunt de komende tien jaar sterk op de inzet van de TenneT's en Elia's (nationale elektriciteitsnetbeheerders, red.). Indien die niet inzetten op elektrificatie en dit niet oppakken, is de verduurzamingsaanpak gedoemd te mislukken."*

Er zou volgens Belmans een investeringsplan/-fonds moeten komen voor de hele kustregio van Nederland, België en mogelijk ook Duitsland en Denemarken. Vanuit dit investeringsfonds zou gezamenlijk de infrastructuur moeten worden bekostigd om de offshore windenergie aan land en verder Europa in te vervoeren. De taak waar we de komende jaren voor staan, is het elektriciteitsnet in Nederland en België verdubbelen om alle zonne- en windenergie te kunnen transporteren. Alleen al voor de offshore windparken zullen de komende decennia zo'n zestig aanlandingspunten moeten worden gerealiseerd en moet de stroom van daaruit Europa in gebracht worden. Samenwerking is essentieel om deze taak te volbrengen. Belmans is positief hierover, over de verdubbeling van de capaciteit op het netwerk zegt hij dan ook: *"Kan dat? Ja. Gaan we dat doen? Ja. Is het leuk om te doen als ingenieur? Jazeker."*

"De meest efficiënte volgorde is eerst verbetering van de efficiëntie, daarna elektrificatie van de eindgebruiker en dan pas de toepassing van alternatieve brandstoffen (zoals waterstof) voor sectoren die echt niet geëlektrificeerd kunnen worden."

Carbon Border Adjustment Mechanism in de praktijk niet uitvoerbaar

Een ander belangrijk voorstel waaraan Brussel momenteel werkt, is het Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM). Dit mechanisme moet ervoor gaan zorgen dat de Europese industrie, die de komende jaren moet investeren in duurzamere productieprocessen, ook in 2050 kan concurreren met landen buiten Europa. Het CBAM stelt een CO₂-intensiteitsbenchmark van een productieproces vast. Producenten die producten willen invoeren in Europa met een hogere CO₂-intensiteit, dienen hiervoor invoerrechten te betalen; Europese producten kunnen een grenssubsidie tegemoetzien. Op deze manier wil de EU voorkomen dat de eigen strenge klimaateisen leiden tot een uitstroom van producenten naar landen met soepeler klimaateisen waar vervuilerder en dus goedkoper kan worden geproduceerd. Belmans is sceptisch over de praktische werking van dit mechanisme. De enorme veelheid aan factoren die de CO₂-uitstoot van een product bepalen, maken het opstellen van eerlijke berekeningen ontzettend moeilijk of zelfs onmogelijk. Hij vreest dat dit het systeem oncontroleerbaar en onuitvoerbaar maakt.

Een mechanisme zoals het CBAM is echter wel noodzakelijk voor verduurzaming van industriële processen. Er is echter een alternatief: *"Deel landen in naar hun klimaatambities. Landen met hetzelfde ambitieniveau zouden dan in één groep komen. Van deze landen wordt een analyse gemaakt van de gemiddelde uitstoot per product op dit moment en van de verwachte uitstoot in 2050. Met deze informatie kan vervolgens per land een lineaire vermindering van de CO₂-uitstoot per jaar worden afgesproken. Hierop zouden dan de invoerrechten gebaseerd kunnen worden."* Volgens Belmans zou er op deze wijze een controleerbaar(der) systeem ontstaan om producten uit landen die minder strenge klimaateisen stellen aan hun vervuilende industrie toch te belasten.

⁵ Communication COM/2020/299: Powering a climate-neutral economy: An EU Strategy for Energy System Integration

Comfort is hét argument voor draagvlak

De energietransitie is een enorme opgave en gaat de komende jaren miljarden euro's kosten. De Green Deal wordt dan ook vaak bekritiseerd omdat hij te duur zou zijn. Naast het feit dat voor de energietransitie veel investeringen nodig zijn, gaat ook de Europese inwoner – zeker de komende jaren – de kosten van de energietransitie voelen in de portemonnee. Het risico bestaat dat door de kosten van de energietransitie mensen niet mee kunnen of niet mee willen, of mogelijk zelfs in de positie van energiearmoede geraken (10% of meer van het huishoudinkomen wordt besteed aan de energierekening, red.). Wij vroegen Belmans om een reactie.

“Lukt het niet om het plezant te maken, dan gaat de energietransitie niet lukken.”

Ten eerste bestaat volgens Belmans – die hierin de leer van de Noorse econoom Nils-Henrik von der Fehr volgt – het fenomeen van klimaatarmoede/energiearmoede niet. Er bestaan alleen arme mensen: *“Indien je de energierekening niet kunt betalen, ben je arm, niet energiearm en is het aan de overheid om je daarbij met raad en daad bij te staan.”* Het is simpelweg niet realistisch te verwachten dat mensen met een kleine beurs hun huis gaan isoleren en/of verduurzamen, dat is een taak van de overheid: die moet in dit soort gevallen bijspringen. Ten tweede zou hierbij het creëren van comfort volgens Belmans leidend moeten zijn, omdat redenen als het verbeteren van het klimaat en het halen van klimaatdoelstellingen te abstract zijn. Mensen die zich zorgen maken over het voorzien in hun primaire levensbehoeften, kunnen het zich niet veroorloven zich druk te maken over deze abstracte doelen. Door de verbinding te leggen tussen de energietransitie en een verbetering van de leefomstandigheden, kunnen ook mensen met een kleinere beurs betrokken worden bij het halen van de doelen. *“Lukt het niet om het plezant te maken, dan gaat de energietransitie niet lukken.”*

Heeft u vragen naar aanleiding van dit artikel? Neem dan contact op met Joachim Schellekens.

Post-Covid19: impact op zorg en economie

Conform het nieuwe normaal interviewen we Pieter Hasekamp digitaal vanaf onze thuiswerkplekken. Tijdens de eerste coronagolf spraken we ook al met deze hoogste baas van het Centraal Planbureau over het instellen van een Impact Management Team, als aanvulling op het OMT, om het kabinet breder dan alleen door de bril van de zorg te adviseren over de gevolgen van de coronacrisis. Dat heeft er in elk geval mede toe geleid dat de focus is verbreed naar de effecten op economie en samenleving. Eén van de zaken die toen erg speelde, was de gebrekkige afstemming binnen Europa. Het leek net alsof elk land zijn eigen gang ging. Daarom kijken we terug op de rol die de EU speelde, maar ook vooruit naar 2021: wat is impact van de EU op zorg en economie?

Zorgcrisis maar geen eurocrisis

“Per saldo ben ik positief over de inspanningen van Europa”, aldus Pieter Hasekamp. Er is zeker sprake van een rommelig beeld van lidstaten met allerlei uiteenlopende nationale coronamaatregelen. Reisadviezen die verschillen, lockdowns met diverse regimes en onderlinge grenzen die unilateraal dichtgaan. *“Toch is het terugkijkend ook geruststellend om te zien hoe snel de EU budgettair en de ECB monetair hebben gehandeld. Ze hebben snel vertrouwen gegeven aan de financiële markten – de gezondheids crisis en economische crisis leidden niet tot een financiële crisis. Er is geld beschikbaar voor steun en herstel. Dat leidt tot rust en vertrouwen en dat is belangrijk”,* aldus Pieter Hasekamp. Hij denkt overigens niet dat er op korte termijn een tweede ronde van herstellfondsen zal komen: er speelt geen financieringsdiscussie in Europa en op de financiële markten is de druk beperkter dan tijdens de eerste golf.

We zijn het erover eens dat het beeld verschilt tussen de financiële kant en de zorg: een snelle en stevige reactie op monetair gebied versus gebrek aan coördinatie op het gebied van de corona-aanpak met al die verschillende lockdownregimes van de lidstaten. Natuurlijk gebeuren er op zorgterrein ook goede dingen: Europa is opgestaan door te kijken naar een gezamenlijke inkoop van vaccins en medische hulpmiddelen. In die markt is alleen de Europese schaal echt effectief als onderhandelaar. Daarnaast heeft Commissievoorzitter Von der Leyen gepleit voor een gezondheidsunie. *“Ik verwacht niet dat die er de komende jaren komt, zorg blijft een nationale aangelegenheid. Maar op*

het gebied van leemtes rond medische hulpmiddelen, vaccins en farmacie, en daar waar EU-lidstaten niet zelf in kunnen voorzien, zal ook in 2021 de rol van de EU groter worden op het gebied van zorg.” En zo blijft het gehele Europese project een incrementeel proces: *“Ik verwacht in 2021, ondanks corona, het meerjaren financieel kader en de herstellfondsen, geen fundamentele veranderingen in de opzet van de EU”,* aldus Hasekamp. Waarbij gezegd moet worden dat de Commissie slim heeft gehandeld bij de Europese herstellfondsen door deze te koppelen aan bestaande prioriteiten als digitalisering en vergroening (Green Deal).

“Ik verwacht in 2021, ondanks corona, het meerjaren financieel kader en de herstellfondsen, geen fundamentele veranderingen in de opzet van de EU”

Dubbele relatie NL-EU: afhankelijk én moeizaam

Natuurlijk spreken we ook over de verhouding tussen Nederland en de EU. Heeft Nederland niet een deel van zijn krediet verspeeld door zich zo hard op te stellen – vooral natuurlijk richting de Zuid-Europese landen – zowel bij de discussie over het meerjaren financieel kader als de herstellfondsen? *“In onderhandelingen wordt altijd stevig ingezet, maar ik verwacht niet dat dit doorwerkt. Het belang van gezamenlijk optrekken in Europa is veel groter dan dit tijdelijke gedoe”,* aldus Hasekamp. Toch is het beeld ontstaan dat we op de rem staan, ook door een kritische Tweede Kamer. Zouden we niet een actievere rol moeten gaan spelen in de EU? *“Ik denk dat we dat al doen; we zijn ook steeds meer een go-between tussen Frankrijk en Duitsland, maar houden eveneens oog voor de trans-Atlantische verhoudingen.”*

“Het Nederlandse belang is veel meer de totaliteit van het Europese project dan de rechtstreekse verbinding met de begroting.”

Wordt Europa sterker in 2021?

“We zien deglobalisering en toenemende blokvorming ontstaan. Dat heeft een versterkende invloed op het Europese project”, stelt Hasekamp, “en dat zal zich verder doorzetten in 2021.” Nederland heeft ook groot belang bij de EU. Terugkijkend op 2020 en de coronacrisis, heeft Europa snel gehandeld. De gezondheids crisis en de daaruit voortvloeiende economische problemen worden zo veel mogelijk gezamenlijk aangepakt. Soms met vallen en opstaan, maar het heeft in elk geval niet geleid tot een monetaire crisis en dat is uitermate positief. Er is wederom rust en vertrouwen gegeven aan de financiële markten. Het project Europa is natuurlijk nooit af. Maar het zou wel goed zijn om minder afhankelijk te worden van andere machtsblokken in de wereld.

“Het zou goed zijn om de negatieve kanten niet te veel uit te vergroten, want dat leidt af van het grote belang dat Europa voor Nederland vertegenwoordigt.”

Als we kijken naar het directe financiële belang van de EU voor Nederland, lijkt dit beperkt. We zijn en blijven nettobetalers en ook van de coronaherstelfondsen hoeven wij als Nederland weinig te verwachten. Hasekamp: *“Het Nederlandse belang is veel meer de totaliteit van het Europese project dan de rechtstreekse verbinding met de begroting. Voor ons is het van belang dat de Europese economie functioneert, dat er wordt geïnvesteerd in productie en economische groei. We zijn aangewezen op Europa. Het zou goed zijn om de negatieve kanten niet te veel uit te vergroten, want dat leidt af van het grote belang dat Europa voor Nederland vertegenwoordigt.”*

Heeft u vragen naar aanleiding van dit artikel? Neem dan contact op met Frederik van Dalssen.

Kansen voor samenwerking: EU en de decentrale overheid

Grensoverschrijdend werken is in Noord-Groningen of Oost-Gelderland dagelijkse kost. Start-ups en succesvolle bedrijven die met het buitenland zakendoen, bevinden zich vooral daar, in de regio, waarmee in Den Haag zo'n beetje alles buiten de Randstad wordt bedoeld. Waar Maastricht in Nederland in de periferie ligt, is het Europees gezien een centrumregio. Maar hoe is de regio actief in Brussel én hoe werkt Brussel door in de regio?

Nederland heeft twaalf wethouders, gedeputeerden en een commissaris van de Koning in het Comité van de Regio's, die in de gaten houden wat voor provincies en gemeenten van belang is. Het Comité is een van de twee adviesorganen van de Brusselse instellingen: Commissie, Raad en Europees Parlement. Hun opinie over plannen, zoals de Green Deal, is een voorwaarde voor nieuwe EU-besluiten.

Maandelijks bespreken de Comité-leden onderling eerst hun eigen regionale belangen. Zoals Comité-delegatievoorzitter Ellen Nauta zegt in de podcast Global Gossip⁶: *“De kunst is dat je ook in Brussel die verschillen laat zien. Wij werken even hard voor een leefbaar platteland als voor de urban agenda, en laten iedereen doen waar hij goed in is.”* Denk aan nieuwe infrastructuur, zoals hyperloops, die regio's razendsnel kan verbinden. Maar daar moet wel aandacht voor zijn in hoofdsteden. In Nederland, hoe klein ook, lijkt soms de Randstad de navel van alles, maar zoals staatssecretaris Raymond Knops in De Stentor zei: *“Waar de Randstad stuit op de grenzen van de groei, liggen voor Limburg, Twente, Zeeland en andere regio's juist kansen om te groeien aan de grens⁷.”*

“Wij werken even hard voor een leefbaar platteland als voor de urban agenda, en laten iedereen doen waar hij goed in is.”

Schaakbord

Comité-werk vergt een lange adem. De leden komen drie aaneengesloten dagen bij elkaar: in coronatijden op een scherm, normaliter in Brussel. Waar ze nieuwe plannen bespreken en contacten leggen met Eurocommissarissen, Europarlementariërs – onder wie de 29 Nederlanders – en andere Europese actoren. Het is een schakbord met meerdere dimensies. Veel Europese politici zijn immers tegelijkertijd vertegenwoordigers van regio's, van Polen tot Portugal en van Spanje tot Slovenië. Daar zijn ze verkozen, daar hebben ze hun achterban, daar doen ze beloften voor projecten op het terrein van platteland, infrastructuur of branches. Daarbij zijn de leden ook nog in grote politieke families verdeeld, waarbinnen de lijnen volop worden benut.

Europa in de regio

Waar de Brusselse machinekamer regelmatig vastloopt op politiek schakspel en nationale belangen, floreert de EU in de regio. In het zicht van de media clashen regeringsleiders over rechtsstatelijkheid, coronaherstelfondsen en de Europese Green Deal. Ondertussen hebben de regio's in de luwte belang bij succesvolle lokale projecten. En nee, dat zijn niet alleen subsidies, maar vooral inhoudelijke kansen. Zo werken Groningen, Friesland en Drenthe samen aan Hydrogen Valley met subsidie van de EU⁸. De drie noordelijke provincies hebben de ambitie om samen de waterstofklopper van Europa te worden. Deze ambitie moet worden gerealiseerd met een injectie van 20 miljoen euro door de Europese Commissie, gevolgd door een publiek-private cofinanciering van 70 miljoen euro. Een sterke Nederlandse lobby in het Comité ligt waarschijnlijk ten grondslag aan dit succes.

Een ander voorbeeld zijn de LEADER-projecten waar dagblad Tubantia⁹ in het oosten van het land uitvoerig over bericht heeft. In deze projecten trekken vier gemeenten in Noordoost-Twente samen op om Europees geld binnen te halen. Dit wordt in samenspraak gedaan met de inwoners om zo te zorgen voor een goede besteding van het geld. Zo wordt met Europees geld een

6 <https://podcasts.apple.com/nl/podcast/ellen-nauta-over-het-comit%C3%A9-van-de-regios/id1512726934?i=1000498926636>

7 <https://www.destentor.nl/opinie/staatssecretaris-knops-den-haag-heeft-te-weinig-oog-voor-de-regio~a4c13516/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

8 <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/10/17/groningen-en-drenthe-krijgen-eu-geld-als-eerste-groene-waterstofregio-van-europa>

9 <https://www.tubantia.nl/regio/twente-kent-de-weg-naar-de-europese-miljoenen~a001a65d/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

buurthuis in Losser open gehouden, maar ook het Twentekanaal bij Hengelo verbreed, zodat het kanaal gebruikt kan worden voor scheepvaart van en naar Rotterdam. Ellen Nauta, tevens burgemeester van de gemeente Hof van Twente, zegt daarover Nederland is geen eiland, Twente is maar een speldenprik, wel een hele mooie, maar we moeten groter leren denken. De omvang van Nederland is beperkt, daarom moeten we Europees en internationaal leren denken. We moeten ons perspectief wijzigen: Twente als Europese regio in Nederland in plaats van randregio in Nederland.”

“Nederland is geen eiland, Twente is maar een speldenprik, wel een hele mooie, maar we moeten groter leren denken”

Werk maken van Europa

Het belangrijkste speelveld voor Europese actie is de eigen organisatie: stadhuis of provinciehuis. Je kunt als lokaal bestuurder solliciteren naar een rol in het Comité en via de eigen regionale en partijpolitieke overleggen wordt het werk teruggekoppeld naar de collega's. De uitdaging: op de dagen dat je als wethouder of gedeputeerde in Brussel werkt, ben je niet thuis, terwijl je wel de verbinding vormt met stad- en provinciehuis. Bewustwording en training zijn de eerste stap. Dat alle collega's weten dat er verschillende Europese instellingen zijn, elk met hun eigen Nederlanders, juridische dienst en overlegstructuren, is een mooi begin. Maar wie ken je daar en hoe werken zij voor jou?

Binnen Nederland is er een bijzondere 'community of practice', die deze EU-professionals verbindt: het Hartman Young Professionals for Europe-netwerk¹⁰. HYPERs vind je inmiddels in veel gemeenten en provincies. Samen delen ze de ervaringen en casestudies in Europese zaken. Een aantal gemeenten heeft zelfs een Europastrategie. Daarin komt vrijwel altijd het belang van lobbyen voor geld en projecten aan de orde. Lobbyisten in Brussel kunnen kansen voor je gemeente zien, subsidiologen weten alles van geld en projecten, en beleidsmedewerkers alles van de inhoud. Die professionals verbinden, is een opgave en

een puzzel die niet alleen in Brussel, maar juist in de regio wordt gelegd. Uitdagender is het bestuurlijk-ambtelijke wegingskader voor afdelingshoofden en directies, om politiek aantrekkelijke projecten al dan niet te doen. En wie vormt de Europese backoffice: de projectorganisatie inclusief capaciteit? De EU-Impactscan die De Haagse Hogeschool samen met het Berenschot EU-team ontwikkelde, is een goed startpunt voor dit lokale gesprek¹¹.

Europa laten werken in de regio

2021 kan het jaar worden van kansen voor de regio. Naast het meerjarig financieel kader stelden de regeringsleiders een bedrag van 750 miljard euro beschikbaar in de vorm van het Coronaherstelfonds. Op initiatief van Nederland zijn er strenge voorwaarden: vergroening, digitalisering, innovatie. Onder de noemer NextGenerationEU kan dit bedrag besteed worden aan innovatieve projecten om de sociale en economische gevolgen van de coronacrisis op te vangen en te investeren in de digitale en groene transitie¹². Er zijn nog wat politieke beren op de weg¹³, maar zodra dit fonds beschikbaar komt, is het verstandig om als gemeente of provincie de eerdergenoemde puzzel te hebben gelegd en Europa te laten werken in de regio.

Heeft u vragen naar aanleiding van dit artikel? Neem dan contact op met Mendeltje van Keulen.

¹⁰ Meer informatie? www.hypenetwerk.eu

¹¹ Meer informatie? www.euimpactscan.nl

¹² <https://www.consilium.europa.eu/nl/policies/eu-recovery-plan/#>

¹³ <https://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/nieuws/steden-eisen-directe-toegang-tot-wederopbouwpot.13802561.lynx>

Let's talk Brexit: implicaties van een deal en/of no deal

Samen met Christiaan Nelisse, expert op het gebied van de Brexit bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael, blikken we vooruit naar 2021, het jaar dat de Brexit dan toch écht gaat gebeuren. “Voor de Brexit is het een mooi moment om naar 2021 te kijken”, zegt Nelisse. “In de komende twee weken gaan we eindelijk horen of er een deal komt of niet. Mijn verwachting is dat, ondanks het feit dat zowel het VK als de EU nog een paar flinke uitspraken zal doen, er uiteindelijk wel een deal wordt gemaakt. Als er geen deal komt, is dat waarschijnlijk vooral een politieke keuze van Johnson. Dan is hij te bang om terug te komen bij zijn achterban met een deal waar die achterban niet op zit te wachten. Maar mocht er wél een deal worden gesloten, dan ziet 2021 er wat de relatie tussen het VK en de EU betreft niet veel rooskleuriger uit, helaas. Zeker is dat het VK en de EU in 2021 verder uit elkaar komen te liggen.”

"Zeker is dat het VK en de EU in 2021 verder uit elkaar komen te liggen."

No deal...

“Als er geen deal komt, begint in januari direct het nachtmerriescenario van lange wachtrijen voor de grenzen. In Nederland zullen we merken dat het minder makkelijk wordt om naar het VK te reizen. We krijgen opstoppen bij de havens. Ondernemers in Nederland, maar ook in Duitsland en andere EU-lidstaten die handeldrijven met het VK, zullen dat financieel voelen. Mensen kunnen zelfs hun baan verliezen”, aldus Nelisse. “Als er geen deal komt, zal het voor zowel het VK als de EU ook onveiliger worden. Het VK heeft dan direct geen toegang meer tot databases zoals Europol. Maar het VK zal ook minder informatie gaan delen met de EU. Een situatie die eigenlijk alleen maar verliezers kent.”

Een no-deal heeft tot slot nog interne consequenties voor het VK. Schotland zal pleiten voor onafhankelijkheid. Johnson zou dat moeten voorkomen, maar die heeft op z'n zachtst gezegd geen grote fan base in Schotland. Alle autonomie en soevereiniteit die hij uit Brussel terughaalt, stopt hij namelijk in eigen zak. Die gaat niet naar Schotland of Wales. Daarnaast

zal hij bij de volgende verkiezingen afgerekend worden op zijn prestaties. Als je jarenlang hebt gezegd “dit wordt de makkelijkste deal die we ooit gaan maken”, kun je niet met lege handen thuiskomen. Dan kom je over als een loser en verlies je je meerderheid aan Labour.

Or deal?

Ook als er wel een deal komt, zijn we er nog niet. De EU ziet het VK als een volstrekt onbetrouwbare partner. Daarom heeft de EU ingezet op een deal waarin het VK enorm gebonden is aan de afspraken die ze met de EU maken. Bij het verbreken van die afspraken treden bijvoorbeeld direct sancties in werking die over alle gebieden van de deal gaan. En dus niet alleen specifiek zijn voor het gebied waarop een van de partijen zich niet aan de afspraak heeft gehouden. Dat leidt ertoe dat de komende jaren getekend zullen worden door nieuwe conflicten tussen het VK en de EU. Het VK is natuurlijk weggegaan omdat het meer autonomie en soevereiniteit wilde. Maar als ze met de nieuw verworven autonomie bijvoorbeeld standaarden voor werknemers gaan bijstellen, komt de EU direct met sancties. Dat resulteert in rechtszaken en arbitrage, en zal de relatie tussen beide verder verzieken.

Om toch met een lichtpuntje af te sluiten: een positief effect van de Brexit komend jaar is dat de EU zichzelf steviger zal gaan positioneren op het wereldtoneel. De Britten staken daar vaak een stokje voor doordat ze liever op eigen houtje opereerden, maar die tijd is volgend jaar toch echt voorbij.

Heeft u vragen naar aanleiding van dit artikel? Neem dan contact op met Vincent van der Vlies.

Auteurs

Robert Wester is managing director van Berenschot EU. Samen met zijn team werkt hij aan het uitbouwen van de Europese dienstverlening van Berenschot. Robert is werkzaam voor zowel nationale als Europese organisaties en instellingen op het gebied van communicatie.

Vragen? Neem contact op met Robert via r.wester@berenschot.nl.

Joachim Schellekens is senior adviseur energietransitie bij Berenschot. Daarnaast is hij een van de drijvende krachten achter het Berenschot EU-team en kenner van het Green Deal-dossier.

Vragen? Neem contact op met Joachim via j.schellekens@berenschot.nl.

Frederik van Dalfsen is managing consultant bij Berenschot. Hij houdt zich onder andere bezig met vraagstukken over burgerparticipatie en tevens met (bestuurlijke) toekomstvraagstukken.

Vragen? Neem contact op met Frederik via f.vandalfsen@berenschot.nl.

Dr. Mendeltje van Keulen is associé bij Berenschot en lector Changing role of Europe aan De Haagse Hogeschool. Zij doet onderzoek naar Europese beleid van organisaties en spreekt en schrijft regelmatig over de Europese Unie.

Vragen? Neem contact op met Mendeltje via M.vanKeulen@hhs.nl.

Vincent van der Vlies is managing consultant bij Berenschot. Hij houdt zich bezig met vraagstukken rond veiligheid, criminaliteit en integriteit. Voor een aantal grote organisaties heeft hij de gevolgen van een no-deal Brexit onderzocht.

Vragen? Neem contact op met Vincent via v.vandervlies@berenschot.nl.

Ruud Schapenk is docent Bestuurskunde en onderzoeker Europese politiek bij De Haagse Hogeschool. Daarnaast maakt hij samen met collega Mendeltje de podcast Global Gossip over internationale politiek.

Vragen? Neem contact op met Ruud via R.Schapenk@hhs.nl.

Tim Masselink is senior consultant bij Berenschot. Hij helpt organisaties bij complexe onderhandelings- en beïnvloedingsprocessen en zet zich als lid van het Berenschot EU-team in voor een betere vertegenwoordiging van het Nederlandse geluid in Brussel.

Vragen? Neem contact op met Tim via t.masselink@berenschot.nl.

Julie Alderding is programma manager van Berenschot EU. Zij houdt zich bezig met het uitbouwen van de Europese dienstverlening van Berenschot.

Vragen? Neem contact op met Julie via j.alderding@berenschot.nl.

Onze gesprekspartners

Dr. Louis Meuleman is afzwaaiend coördinator van de Environmental Implementation Review (EIR) van de Europese Commissie en was daarnaast coördinator van het Europees semester. Louis Meuleman verbindt zich vanaf 2021 als associé aan Berenschot.

Dr. Ronnie Belmans is professor aan de KU Leuven op het gebied van elektrische energiesystemen en -toepassingen, tevens is hij CEO van EnergyVille. EnergyVille ontwikkelt nieuwe initiatieven op het vlak van slimme energienetwerken in de bebouwde omgeving en slimme steden, en is een samenwerking van KU Leuven, VITO, imec en U Hasselt benoemen.

Pieter Hasekamp is sinds 1 maart 2020 directeur van het Centraal Planbureau (CPB). Eerder bekleedde hij diverse managementfuncties, onder andere bij het ministerie van Financiën, het ministerie van VWS en bij Zorgverzekeraars Nederland (ZN).

Drs. Ellen Nauta-van Moorsel is burgemeester van de gemeente Hof van Twente. Daarnaast bekleedt zij de functie van voorzitter van de Nederlandse delegatie van het Comité van de Regio's.

Christiaan Nelisse is werkzaam als senior fellow bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen (Clingendael) en expert op het gebied van de Brexit.

Relevante publicaties

- J. Schellekens & B. den Ouden (2020): [How to finance the Green Deal?](#)
- R. Wester, J. Schellekens, B. den Ouden & T. Masselink (2019): [Towards an ambitious Green Deal.](#)
- T. Masselink (2020): [Green Deal. Kansen en uitdagingen voor decentrale overheden.](#)
- T. Masselink (2020): [Green Deal. Kansen en uitdagingen voor het bedrijfsleven.](#)
- J. Schellekens, M. van Keulen & R. Wester (2019): [Koehandel op Europees niveau.](#)
- R. Wester & M. van Keulen (2020): [Gemeenten gebaat bij meer focus op EU.](#)
- F. van Dalssen, R. Wester en A. Zaal (2020): [Europa en corona: waar staan we?](#)
- S. Dreef & A. Zaal (2020): [De bestuurlijke aanpak van Covid-19: bottom-up of top-down?](#)

Meer weten?

Voor nadere vragen over de dienstverlening van het Berenschot EU-team kunt u contact opnemen met een van de hiervoor genoemde adviseurs. Bij generieke vragen over Berenschot EU kunt u contact opnemen met Robert Wester, managing director van Berenschot EU, via r.wester@berenschot.nl of 06 15891676.

Geraadpleegde bronnen en relevante achtergrond

1. Zie onder andere het 2020 Strategic Foresight Rapport van de Europese Commissie.
2. Volgens een analyse door Marcel de Ruyter bedroegen de kosten van het EU-lidmaatschap in 2007 175 euro per inwoner en bracht alleen al de economische groei vanwege de toegenomen interne markt 1.812 euro per inwoner op, een factor 10+.
3. De EIR is het Europese mechanisme dat enerzijds nagaat of lidstaten Europese milieuregelgeving en beleid om hebben gezet in nationale wetgeving en anderzijds lidstaten helpt door – voor EU-begrippen op informele wijze – bestaande barrières voor implementatie weg te nemen. Een ‘peer to peer’ fonds financiert dat landen van elkaars successen leren.
4. Metagovernance en de ‘twin transition’ in het kort: Het slim combineren van en schakelen tussen hiërarchische (top-down), network (‘polder’) en markt governance (de overheid als onderneming) is wat de Europese Commissie al jaren doet met haar samengestelde beleidspakketten. Een beetje wetgeving, wat financiële prikkels en samenwerking van alle stakeholders: de combinatie is nodig om dezelfde doelen te bereiken in alle EU-culturen – maar met zo veel mogelijk maatwerk. Bestuurskundigen noemen dit ‘metagovernance’. De grote prioriteit van de Commissie-Von der Leyen is de zogenaamde twin transition: groene en digitale transitie moeten Europa duurzamer en moderner maken. Groen en digitaal is ook hoe het coronasteunpakket van 770 miljard euro zal moeten worden besteed. Een gigantische operatie waarbij de doelen duidelijk zijn, maar zowel concreet beleid als governance op maat ruimte bieden aan de nationale overheden.
5. Communication COM/2020/299: Powering a climate-neutral economy: An EU Strategy for Energy System Integration
6. <https://podcasts.apple.com/nl/podcast/ellen-nauta-over-het-comit%C3%A9-van-de-regios/id1512726934?i=1000498926636>
7. <https://www.destentor.nl/opinie/staatssecretaris-knops-den-haag-heeft-te-weinig-oog-voor-de-regio~a4c13516/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
8. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/10/17/groningen-en-drenthe-krijgen-eu-geld-als-eerste-groene-waterstofregio-van-europa>
9. <https://www.tubantia.nl/regio/twente-kent-de-weg-naar-de-europese-miljoenen~a001a65d/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
10. Meer informatie? www.hypenetwerk.eu
11. www.euimpactscan.nl
12. <https://www.consilium.europa.eu/nl/policies/eu-recovery-plan/#>
13. <https://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/nieuws/steden-eisen-directe-toegang-tot-wederopbouwpot.13802561.lynkx>

Berenschot

Missie Berenschot EU

De Europese Unie heeft een grote impact op Rijk, provincies, gemeenten en het bedrijfsleven. Om de meerwaarde van de EU en de kansen die zij biedt optimaal te kunnen benutten, is het van belang dat organisaties hier proactief op inspelen. Berenschot ondersteunt Nederlandse bedrijven en decentrale overheden bij complexe Europese vraagstukken en helpt organisaties die hun vleugels willen uitslaan in Europa te 'europeaniseren'. Daarnaast voeren wij diverse opdrachten uit voor de verschillende Europese instanties.

Focus Berenschot EU

Het Berenschot EU-team volgt de ontwikkelingen in Europa op de voet en onderhoudt een veelzijdig Europees netwerk. Met ons kantoor in de Europese wijk in Brussel zitten wij dicht bij het vuur en weten wij als geen ander wat er speelt. Wij hebben Europese kennis en ervaring met betrekking tot de volgende sectoren:

- Openbaar bestuur.
- Energie.
- Defensie.
- Mobiliteit.
- Communicatie.
- HR & Assessments.
- Digitalisering.

Berenschot Groep B.V.

Van Deventerlaan 31-51, 3528 AG Utrecht
Postbus 8039, 3503 RA Utrecht
030 2 916 916
www.berenschot.nl
[in](https://www.linkedin.com/company/berenschot) /berenschot